

Nicolae Milescu, traducător al *Septuagintei* în limba română. Evaluare traductologică¹

Eugen Munteanu

Lucia-Gabriela Munteanu

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum”

Le texte contenu dans le Ms. 45 de la Bibliothèque de la Filiale de Cluj de l'Académie Roumaine contient la version roumaine de la *Septante*, réalisée par le très connu érudit roumain Nicolae Milescu Spătarul („le Spathaire“) (1636-1708) et révisée ultérieurement par un ou plusieurs autres érudits anonymes.

Etant engagés dans la mise au point d'une édition critique intégrale de ce précieux document de la culture roumaine ancienne, nous nous proposons d'identifier dans notre communication les constantes et les éléments spécifiques de la conception à l'égard de la traduction qui a sous-tendu le processus de transposition du grec en roumain de l'Ancien Testament. Il s'agit d'une conception implicite du traducteur, que nous déduirons d'abord du texte proprement dit de la traduction. Nous analyserons aussi de façon critique certains témoignages historiques directs, plusieurs indications à caractère technique de quelques textes programmatiques, tels les Préfaces des Ms. 45 et Ms. 4389 (une autre version, différente de l'Ancien Testament, de l'époque), ainsi que les notes marginales du Ms 45. Néanmoins, nous comptons obtenir les principales informations de nature terminologique de la comparaison attentive du texte roumain avec le texte grec de la *Septante* (de l'édition publiée à Frankfurt am Main en 1597), ainsi que de la comparaison de la version de référence (du Ms. 45) avec celle révisée par les Frères Radu et Șerban Greceanu, publiée à Bucarest en 1688.

Nous accorderons une attention toute particulière aux problèmes spécifiques créés par le principe dominant de la littéralité, comprise comme expression de la nécessité automatique d'être toujours conforme à l'original, même au risque d'y sacrifier la transparence sémantique du discours et son intelligibilité. Des phénomènes de transfert qui apparaissent au niveau du processus de la transposition littéraire, nous étudierons, du point de vue lexical, les deux options possibles là où une simple équivalence dynamique (basée sur l'identité de désignation entre

¹ Textul reprezintă versiunea românească a comunicării *Nicolae Milescu, traducteur de la Septante en roumain. Evaluation traductologique*, prezentată de autori în cadrul Colocviului Internațional „La Bible vernaculaire et les réformes religieuses”, Leuven, 29-30 noiembrie, 1 decembrie 2012.

la langue source et la langue cible) n'est pas possible: 1. les calques lexico-sémantiques et 2. les emprunts directs, parmi lesquels nous distinguons entre a) les emprunts indirects à l'hébreux repris par l'intermédiaire de la *Septante* (*caedim, therafin, chefuré, fasec, hothareth, maaló, manna, menonoth* etc.) b) les emprunts grecs (*agnu, archethu, arodamnă, artăvă, asidă, aspalath, aspidă, chitos, elifandu, rodiu,, finic, fistic, gazofilăchie, parion, sirină, sofir, stacti. taland* etc.) et c) les emprunts slavons (*bdenui, bodz, boinic, căpiște, ciudêsă, clic, clivăt, dvori, nacealnic, năiemire, năsîlnic, ocăzui, oteși, păminte, peveș, pogrebanie, postîmpi, prilăsti, pristăvi, răpști, rula* etc.). Nous analyserons de façon plus détaillée deux exemples particuliers de transfert complexe, à savoir les mots roumains *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*) et, respectivement, *măgarotaur* (gr. *ὄνοκένταυρος*).

0. Textul cuprins în Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române conține versiunea românească a *Septuagintei*, realizată de renumitul cărturar român Nicolae Spătarul Milescu (1636-1708) și revizuită ulterior de unul sau mai mulți cărturari anonimi.

Angajați în realizarea unei ediții critice integrale a acestui valoros document al vechii culturi românești, vom încerca să identificăm constantele și elementele specifice ale concepției despre traducere care i-a orientat pe traducători în procesul de transpunere din greacă în română a Vechiului Testament. Este vorba, desigur, despre o concepție despre traducere implicită, pe care o vom deduce în primul rând din textul propriu-zis al traducerii. Vom examina de asemenea, cu multă atenție și într-o manieră critică, anumite mărturii istorice directe, interesante indicații cu caracter tehnic formulate în câteva texte cu caracter programatic, cum sînt prefețele din Ms. 45 și Ms. 4389 (cele două versiuni ale Vechiului Testament, datînd din aceeași epocă, diferite între ele, dar aflate într-o certă relație de înrudire textuală), precum și abundentele note marginale prezente în Ms. 45. În plus, importante date de natură lexicologică, frazeologică și sintactică vom obține din compararea atentă a textului românesc cu originalul grecesc al *Septuagintei* (în ediția tipărită la Frankfurt am Main în anul 1597, indicată ca text de referință de traducătorii înșiși), precum și din compararea versiunii „Milescu revizuită” (din Ms. 45) cu textul final, tipărit la București în 1688, rezultat în urma unei noi revizuirii, datorată fraților Radu și Șerban Greceanu.

Vom acorda o atenție specială problemelor specifice create de aplicarea consecventă, de către traducători, a principiului literalității, înțeles ca expresie a necesității implicite de a reproduce cît se poate de fidel originalul, chiar cu riscul a a sacrifica transparența semantică și inteligibilitatea discursului biblic.

Dintre fenomenele de transfer care se produc pe parcursul procesului de transpunere literală din greacă în română, vom studia, din punct de vedere lexicologic, cele două opțiuni posibile, acolo unde simpla echivalență dinamică

(bazată pe identitatea de desemnare între unitățile lexicale echivalente din cele două limbi aflate în contact) nu este posibilă: a) calcurile lexico-semantică și b) împrumuturile directe, între care distingem între: 1) împrumuturi contextuale indirecte, prin intermediul *Septuagintei*, din ebraica biblică: (*caledim, therafin, chefuré, fasec, hothareth, maaló, manna, menonoth* etc.) 2) împrumuturi contextuale din limba greacă (*agnu, archethu, arodamnă, artávă, asídă, aspalath, aspidă, chitos, elifandu, rodiu, finic, fistíc, gazofiláchie, parion, sirină, sofir, stacti, taland* etc.) et 3) împrumuturi contextuale din limba slavonă (*bdenui, bodz, boinic, cápiște, ciudêsă, clic, clivăt, dvori, nacealnic, năiemire, năsîlnic, ocăzui, oteși, páminte, peveș, pogrebanie, postîmpi, prilăsti, pristăvi, răpști, rula* etc.).

În cele ce urmează, vom analiza mai detaliat două exemple de transfer semantic complex, legate de cuvintele *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*) și, respectiv, *măgarotaur* (gr. *ὄνοκένταυρος*).

1. Este necesar ca, mai întâi, să încercăm să schițăm un portret de traducător al tânărului erudit Milescu, în calitate de traducător al *Vechiului Testament* în limba română. Din păcate, liniile acestui portret nu vor putea fi foarte clare, din mai multe motive, între care putem menționa pe următoarele: nu ni s-a păstrat protograful lui Milescu, dar nici o copie fidelă a acestuia. Ceea ce avem, și anume versiunea din Ms. 45, reprezintă rezultatul unei revizuri consistente a protografului Spătarului, revizuire efectuată în Moldova, de cărturari care au cunoscut și au respectat atât sursele lui Milescu, cât și metoda sa de traducere, cea literală. În diferitele prefețe ale textelor avute în vedere nu se însă întâlnesc enunțuri explicative explicite privitoare la o concepție despre actul traducere, despre principiile, metodele sau tehnicile transpunerii textului sacru din greacă în limba vernaculară. Astfel de aserțiuni au fost de altfel foarte rare peste tot, pînă la Luther și Erasmus. Nu punem deci vorbi la Milescu despre o strategie de traducere, cu jaloane ferme. Vom vorbi cel mult despre o concepție implicită, pe care o deducem din rezultatele pe care le avem, și anume din textul ca atare al traducerii. Eventualele dileme, întrebări, judecăți și decizii ale traducătorului nu pot fi de asemenea decît presupuse sau deduse. În lipsa informațiilor directe, vom interoga cu atenție textele și vom încerca să deducem elementele unei metode de traducere examinînd următoarele surse:

- indicațiile din prefețele la Ms. 45, Ms. 4389 și Biblia 1688;
- notele marginale de la Ms 45 și Ms. 4389;
- textul însuși, din Ms. 45, comparat cu sursele cunoscute ale traducerii, cea principală, grecească, și cele secundare, slavonă și latină;
- textul Bibliei 1688, pentru a vedea cum, cât și ce au modificat revizorii de la București în raport cu textul original din Ms. 45;
- textul propriu-zis din Ms. 4389, pentru a vedea ce anume a reținut traducătorul muntean din originalul lui Milescu.

Toate aceste interogări presupun operații laborioase de comparație textuală, operații care, suntem siguri, ne vor conduce la rezultate foarte consistente. Enunțînd această problematică, ne oprim aici, lăsînd pentru viitorul imediat rezolvarea ei.

2. Privitor acum la caracterul literal al traducerii, o primă întrebare este aceea dacă traducătorii români ai Bibliei din secolul al XVII-lea, Nicolae Milescu și cei care i-au succedat, făcuseră o opțiune conștientă pentru metoda transpunerii literale, cuvînt cu cuvînt, a textului sacru, sau pentru ei aceasta era singura opțiune posibilă. Ceea ce este pentru noi sigur este faptul că vechii traducători români acceptau ca de la sine înțeleasă cerința ca textul sacru să fie tratat diferit de cel profan, potrivit vechiului și cunoscutului adagiu formulat de Sf. Hieronymus, potrivit căruia cuvintele Domnului nu pot fi reproduse dintr-o limbă într-alta decît într-o manieră literală, deoarece există un mister chiar și în succesiunea cuvintelor („ordo verborum mysterium est”). În cazul celor mai vechi traduceri românești ale textelor biblice lucrurile se complică, deoarece avem de-a face cu un fel de *literalism de grad secund!* Întrucît, se știe, *Septuaginta* însăși este în mare parte o traducere literală, rezultă că textul românesc al lui Milescu (Ms. 45) reprezintă traducerea literală a unei traduceri literale!

Cercetări mai recente ale *Septuagintei* au condus la identificarea unor grade diferite de literalism; de exemplu, în cărțile *Pentateuhului*, în *Iosua* și *Isaia* întâlnim un literalism moderat, în *Regi*, *Ieremia*, *Cîntarea cîntărilor* sau în *Plîngerile Ieremiei* avem de a face cu un literalism extrem, pe cînd cărțile bilice *Esther*, *Iov* și *Proverbe* sînt transpuneri relativ libere (cf. Jobes/Silva 2001: 114).

2.1. Pentru a putea studia în mod adecvat cărțile biblice în funcție de gradul diferit de literalitate a diferitelor cărți ale *Septuagintei*, propunem următoarele criterii, pornind de la unele sugestii ale lui Emanuel Tov, deduse de acesta din comparația *Septuagintei* cu originalul ebraic (vezi Tov 1997: 20-24). Noi vom adapta acest model la raportul între textul-sursă care este *Septuaginta*, și textul-țintă, care este versiunea românească. La nivel lexical vom urmări așadar următoarele criterii;

1. gradul de realizare a unei consistențe interne a textului traducerii, pe baza stereotipiei lexicale;

2. gradul de reprezentare în textul românesc a constituenților cuvintelor grecești;

3. păstrarea ordinii cuvintelor din greacă în română;

4. gradul de echivalență cantitativă între constituenții frastici (corespondența între numărul elementelor în greacă și numărul elementelor în ebraică);

5. gradul de adecvare semantică a opțiunilor lexicale românești, în raport cu corespondenții lor grecești.

2.2. Cît privește acum nivelul sintactic al transpunerii, exegeții au subliniat adesea un fel de servilitate a traducătorilor în raport cu sintaxa textului sursă.

Există unii specialiști care nu ezită să afirme că, de foarte multe ori, autorii-traducători ai diferitelor cărți din *Septuaginta* au practicat o transpunere literală a unui vocabular grecesc într-o sintaxă ebraică².

Nu altfel procedează vechii traducători români din secolul al XVII-lea, Milescu și revizorii săi, când transpun *Septuaginta* în românește. Acel literalism de grad secund de care vorbeam mai sus se poate pune în evidență la tot pasul în textul românesc din Ms. 45: structuri frastice sau frazeologice cu regim de hebraisme în *Septuaginta* sunt transpuse ca atare în română, păstrându-și caracterul ebraic original. Unul dintre cele mai tipice și mai frecvent utilizate hebraisme sintactice este expresia *și să făcu*, prin care se introduce foarte frecvent, de sute de ori, o nouă frază. Această formulă reproduce fidel sintagma grecească *καὶ ἐγένετο* (sau, mai rar *ἐγένετο δέ*), la rândul ei o transpunere fidelă a expresiei idiomatiche ebr. *vav chiv*, expresie aproape desemantizată, cu funcția de a introduce un nou enunț. Interesant de remarcat este faptul că această funcție textuală de marcarea a unui nou enunț este clar conturată și în limba română.

O funcție textuală similară o constatăm la conjuncția *și* – *καὶ* – *vau* cu funcții sintactice diverse și cu funcție textuală evidentă.

Două exemple:

Și să făcu cuvîntul Domnului cătră Iona, de al doilea rînd, dzicînd (Iona 3: 1.).

Și să făcu jale preste Israil, mare, întru tot locul lor. (1 Mac. 1:26).

Ca să încheiem această sumară discuție despre literalitate, vom conchide că, din punctul de vedere al vechilor cărturari români, inclusiv Nicolae Milescu, dincolo de presiunea tradiției, era concepută ca o garanție de *conformitate* cu originalul. Constatăm totuși că utilizarea metodei literale de traducere nu a creat obstacole insurmontabile în calea înțelegerii textului de către un românofon cultivat, deopotrivă în secolul al XVIII-lea, ca și astăzi.

2.3. Apropiindu-ne de finalul expunerii noastre, enunțăm o serie de alte chestiuni pe care ni le punem și la care ne propunem să găsim răspunsuri rezonabile pentru ediția critică pe care o pregătim: Ce cunoaștere a tradiției scrise

² Vezi, de exemplu, F. C. Conybeare/ St. George Stock, *Grammar of Septuagint Greek: With Selected readings, Vocabularies, and Updated Idexes*, Peabody, Massachussets, 1995, apud Jobes/Silva, 2001: 110: „For the LXX is on the whole a literal translation, that is to say, it is only half a translation – the vocabulary has been changed, but seldom the construction. We have therefore to deal with a work of which the vocabulary is Greek and syntax Hebrew“. Cf. și Swete 1914, p. 299: „The manner of the LXX is not Greek, and does not even aim being so. It is that of a book written by men of Semitic descent, who have carried their habits of thought into their adopted tongue. The transtalors write Greek largely as they doubtless spoke it; they are almost indifferent to idiom, and seem to have no sense of rhythm. Hebrew constructions and Semitic arrangements of the words are at times employed, even when not directly suggested by the original“.

locale avea, care dintre textele predecesorilor citise Milescu și ce alte materiale auxiliare deținea. Se poate oare presupune că, pe lângă edițiile biblice indicate în mod explicit³, traducătorul avea la îndemână un instrumentar cât de sumar (alte ediții, lexicoane și dicționare)? Cât de conștient a fost traducătorul de nevoia de a se obține ceea ce numim astăzi transparență semantică? A existat oare un fel de autoexigență sau o grijă a traducătorului pentru inteligibilitate? Pot fi identificate anumite indicii în acest sens? Își proiecta el, traducătorul, gradul de competență al cititorului potențial?

Ceea ce putem spune deocamdată, pe baza cunoașterii empirice dar încă nesistematică a imensului material, este că presiunea originalului grecesc a fost maximă la nivelul lexical propriu-zis, la cel al semanticii lexicale și la cel sintactic. Adesea ne este greu să ne decidem dacă un anumit fenomen de transfer este de natură lexical-semantică sau sintactică. De exemplu, frecvența întrebuințare a lui *bărbat* cu valoare colectivă ‘toți oamenii’ sau a reduplicării adverbelor, adjectivelor sau substantivelor (*dimineată*, *dimineată* = foarte dimineată, *blînd*, *blînd* = foarte blînd, *cîntarea cîntărilor* sau *sfînta sfîntelor* = cîntarea supremă, cea mai frumoasă cîntare, respectiv, locul cel mai sacru pentru a exprima superlativul sau intensificarea unei calități, sau complementul intern *a murit moarte* cu aceeași valoare intensificatoare. Sunt acestea fenomene de natură lexicală sau sintactică?

3. În încheierea acestei scurte evaluări traductologice a celei mai vechi transpuneri în limba română a *Vechiului Testament* după *Septuaginta*, ne-am propus să prezentăm mai detaliat două exemple de echivalare lexicală complexe, corespunzătoare unor elemente lexicale compuse în greacă, care prezintă, atît în textul *Septuagintei*, cît și în versiunea românească, calitățile unor hapax legomena. Este vorba despre substantivele grecești *μυρμηκολέων* ‘fourmillion’ și *ὄνοκένταυρος* ‘âne-centaur’, ambele denumiri de animale fantastice. Dat fiind caracterul ei fastidios și greu de urmărit la o expunere orală, vom lăsa prezentarea întregii demonstrații pentru versiunea tipărită a comunicării noastre, unde vom oferi și contextele respective. Îi informăm deocamdată pe colegii interesați că

³ În *Cuvîntul înainte către cetitor*, în Ms. 45 sunt date prețioase informații, care au permis cercetătorilor să identifice cu precizie principalele „izvoade” întrebuințate de traducători, și anume: *Τῆς θείας Γραφῆς, Παλαιᾶς Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἀπάντα. Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra, Frankofurti ad Moenum, apud Andreae Wecheli haeredes, 1597* (versiunea grecească (*Septuaginta*)). *Библия сиречь книги Ветхаго и Новаго Завета по языкоу словенскоу* (...) Ostrog, 1581 (versiunea slavonă) și *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata* [...], Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565 [*Vulgata Clementina*, ediție indicată ca izvod în prefața Ms. 4389].

soluțiile de echivalare găsite de traducător, și anume *furnicoleu*, respectiv *măgarotaur*, reprezintă construcții compuse, calchiate după echivalenții lor grecești (*furnică + leu*), respectiv *măgar + taur*⁴.

4. Drept concluzie, vom constata că putem vedea în persoana lui Nicolae Milescu Spătarul, o veritabilă figură paradigmatică, un prototip al traducătorului creativ în epoca veche a culturii românești. Descifrarea integrală a funcționării mecanismului său creator, va constitui, din punct de vedere metodologic, un pas înainte pentru înțelegerea specificului vechilor texte românești, tratate adesea, în mod greșit, drept texte originale și nu în calitatea lor autentică, cea de traduceri.

Bibliografie

- Jobes, Karen H./ Silva, Moisés, *Invitation to the Septuagint*, Paternoster Press, Michigan, 2001.
Swete, Henry Barklay, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, ed. a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, 1914.
Tov, Emanuel, *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research*, Simor, Jerusalem (ed. a II-a), 1997.

⁴ Încă inedit, textul complet al acestei demonstrații face parte dintr-un studiu mai amplu, intitulat *Bestiar biblic*, aflat în pregătire.